

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Κωνσταντίνου Ν. Ἡλιοπούλου, Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, *Ἡ δίκη τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν εὐαγγελίων καὶ τῆς ἐπιστήμης*, ἐν Ἀθήναις 1984, σελ. 226.

Ἡ παροῦσα ἐργασία τοῦ ἐκλεκτοῦ συναδέλφου κ. Κ. Ν. Ἡλιοπούλου εἶναι πολλὰ πρῶτος ἀξιόλογος. Δι' αὐτῆς ἀποκαλύπτεται οὐ μόνον ἡ ἐπιστημοσύνη καὶ ἡ ἐμβρίθεια τοῦ συντάκτου τῆς καὶ ἐπὶ θεμάτων ἔξω τῆς εἰδικότητός του κειμένων, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ δύναμις τῆς ζώσης εἰς Χριστὸν πίστεώς του. Πράγματι ἡ εἰς Χριστὸν ζῶσα πίστις τοῦ συντάκτου τῆς προβάλλει δι' ὅλων τῶν σελίδων τῆς, καὶ δὴ ὡς τὸ κίνητρον καὶ ὁ ἀσφαλὴς ὁδηγὸς τῆς εἰς βάθος καὶ ἔκτασιν διερευνήσεως πασῶν τῶν πτυχῶν τοῦ πολυκρήτου καὶ δυσκόλου ὄντως θέματος τούτου.

Ἡ δίκη καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῶν ὁποίων αἱ πολλαὶ παρατυπίαὶ ἐπεσημάνθησαν πρῶτον ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, τοῦ ἀξιολογωτέρου τῶν ἀπολογητῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, συγκλονίζει τὰς ψυχὰς τῶν Χριστιανῶν ὅλων τῶν αἰώνων καὶ πασῶν τῶν ὁμολογιῶν, προκαλεῖ δὲ τὸ ἀδιάπτωτον ἐνδιαφέρον, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἰζ' αἰῶνος, θεολόγων, ἱστορικῶν καὶ νομικῶν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ πληθώρα τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἐπιστημονικῆς καὶ μὴ.

Ὁ συντάκτης τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας, γνωρίζων καλῶς τὰς τάσεις καὶ τὰς ἐλλείψεις τῆς ἐν λόγῳ βιβλιογραφίας, ὡς καὶ τὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κρατούσας ἀπόψεις τῶν σοβαρωτέρων ἐρευνητῶν τοῦ θέματος τούτου, ἐπισημαίνει τὰ σφάλματα, τὰς παραλείψεις καὶ τὰ κενὰ τῆς ἄχρι τοῦδε ἐρεύνης, ἐπὶ πασῶν τῶν πτυχῶν αὐτοῦ, διὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν δὲ ἀσχίσεως ὀρθοδόξου κριτικῆς θεωρήσεως συμβάλλει ἐπαρκῶς καὶ μετὰ πρωτοτυπίας εἰς τὴν καλύτεραν διαφάντισιν τοῦ ὅλου θέματος. Οὕτω δικαιολογεῖ ἐπαρκῶς τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐμπεριστατωμένην ἐνασχόλησίν του.

Ὁ σ. ἀφορμᾶται οὕτως ἀπὸ τὰς παρουσιαζομένας εἰς τὴν ἄχρι τοῦδε διεθνή βιβλιογραφίαν μεροληπτικὰς θεωρήσεις τοῦ ὑπὸ διερεύνησιν θέματος («Πρόλογος», σελ. 7-8). Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται διὰ τῆς συντόμου καὶ λίαν κατατοπιστικῆς «Ἐισαγωγῆς» (σελ. 9-26): α) εἰς τὸν ὑπέμετρον ἀσkeptικισμόν τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὸ αὐτὸ θέμα ἐρευνητῶν, Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν, ἐναντι τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας τῶν σχετικῶν εὐαγγελικῶν πληροφοριῶν· β) εἰς τὸ ἀβάσιμον τῶν θέσεων τῶν ἐρευνητῶν τούτων· γ) εἰς τὴν οὐσιαστικὴν παρεξήγησιν τῶν φαινομενικῶν ἀπλῶς ἀντιγνομιῶν μεταξὺ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν· δ) εἰς τὴν εὐθνήν τοῦ Ἰουδαίου Συνεδρίου («ιεροδικεῖον») καὶ τοῦ Ρωμαίου Προκουράτορος διὰ τὴν καταδίκην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν εὐθνήν οὐδὲν ἀναγνωρίζει ὅριον μετατοπισεὺς τῆς, ἢ τρόπον δικαιολογήσεως καὶ μειώσεώς τῆς. Ἀκολουθῶς ὁ σ. προβαίνει εἰς τὴν διὰ δώδεκα κεφαλαίων ἀνάπτυξιν τῶν ἐπὶ μέρους πτυχῶν τοῦ ὅλου θέματος, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν πραγματικῶν δεδομένων, ὡς ταῦτα διαφωτίζονται καλύτερον, διὰ τῆς σοβαρᾶς καὶ συστηματικῆς ἐξετάσεως αὐτῶν τούτων τῶν πηγῶν. Εἰς τὰ κεφάλαια ταῦτα ἐξετάζονται, ὡς ἔχουν αἱ ἐπιγραφαὶ αὐτῶν: 1) Τὸ αἰστορικὸν καὶ δικονομικὸν πλαίσιον τῆς δίκης. Ὁ Ἰουδαϊκὸς λαός. Ἡ Ἰουδαία ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους. Διοικητικὴ ἐνάσκησις τῆς δικαιοσύνης ἐν Ἰουδαίᾳ. Τοπικὸν δίκαιον καὶ ἐπίσημον ρωμαϊκὸν» (27-44). 2) αἱ προσωπικότης τοῦ Χριστοῦ. Ἡ διδασχὴ καὶ ἡ λοιπὴ δρᾶσις αὐτοῦ» (45-58). 3) Ἡ ἀσύλληψις τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ αἰτία αὐτῆς. Ποῖοι οἱ συλλαβόντες τὸν Χριστὸν»

(59-77). 4) «Ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Ἴβννα» (78-82). «Ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου» (83-114). 6) Ἡ ἀρμοδιότης τοῦ Συνεδρίου» (115-129). 7) «Ὁ Πόντιος Πιλάτος» (130-139). 8) Ὁ «Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου» (140-150). 9) «Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Ἡρόδου τοῦ Ἀντίπα» (151-157). 10) «Καὶ πάλιν ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου» (158-191). 11) Ἡ «σταύρωσις τοῦ Ἰησοῦ» (192-205). 12) Αἱ «εὐθῦνα διὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰησοῦ» (206-226).

Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀναπτύξεως τῶν κεφαλαίων τούτων εἶναι ἡ διαφώτισις τοῦ περιεχομένου των α) διὰ τῆς οὐσιαστικῆς ἐξετάσεως τῶν ὑπαρχουσῶν ἱστορικῶν πηγῶν καὶ μαρτυριῶν, Ἰουδαϊκῶν, ρωμαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν β) διὰ τῆς ἐπαρκούς καὶ ἐνδεηγμένης χρήσεως τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας. Οὕτως ἐπιτυγχάνεται τρόπον τινὰ ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβεστέρα ἀναπαράστασις τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς δίκης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς καὶ ὁ καθορισμὸς ἀφ' ἐνὸς μὲν τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν δικαστικῶν ὀργάνων τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ρωμαϊκῆς ἐξουσίας, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν ὑπ' αὐτῶν παραβάσεων καὶ παρατυπιῶν τῶν ἰσχυόντων τότε κανόνων τῆς ποινικῆς δικονομίας. Ταύτας προβάλλει ἀκόμη ἐντονώτερον ἢ ὑπὸ τοῦ σ. ἐπαρκῶς διαζωγραφισμένη προσωπικότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ πλήρης θεϊκῆς ἀγάπης συμπεριφορὰ του πρὸς πάντας, ὡς καὶ ἡ τελεία συμμόρφωσις του πρὸς τὰς διατάξεις τῆς κρατοῦσης πολιτικῆς ἐξουσίας. Περαιτέρω προβάλλει ὀρθῶς ὁ σ., ὡς οὐσιαστικὸν κίνητρον τῆς κατὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐχθρότητος τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τὸν φόβον αὐτῶν ἀνατροπῆς ὑπ' ἐκείνου τῆς κρατοῦσης θρησκευτικῆς τάξεως τοῦ Ἰσραὴλ. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ σ. οὐδεὶς προφήτης ἦτο ποτὲ δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀκόμη καὶ ἐὰν ἔκαμνε τέρατα καὶ σημεῖα, ἐφ' ὅσον οὗτος δὲν θὰ ἀνεγνώριζε τὴν ὑπ' αὐτῶν κρατοῦσαν τάξιν τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων. Διὰ τοῦτο οἱ Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ἐξελάμβανον πᾶσαν νέαν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν ὡς προσάθειαν καὶ σοβαρὸν κίνδυνον ἀνατροπῆς τῆς πατρῴας θρησκείας. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἐδιώχθησαν καὶ παλαιότερον οἱ Προφῆται Ἰερεμίας καὶ Μιχαίας, οἱ μόλις διαφυγόντες τὴν εἰς θάνατον καταδίκην των. Ὅθεν ὀρθῶς διαβλέπει ὁ σ. τὴν ἐκ τῆς προκαταλήψεως ταύτης ἀνάπτυξιν τοῦ θανασμίμου μίσους τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ κατὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου του εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἱεροσολύμων, μάλιστα δὲ ἀπὸ τῆς ἐκδιώξεως ὑπ' αὐτοῦ τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν χρηματιστῶν ἐκ τοῦ ναοῦ, ὀλίγας δηλαδὴ μόνον ἡμέρας πρὸ τῆς καταδίκης του. Τοὺς φόβους τούτους τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰσραὴλ ἐπηύξησε τὸ μέγα ρεῦμα τοῦ λαοῦ, τὸ ὁποῖον πλέον ἠκολούθει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἡ ἀντίθεσις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν ἄρχουσαν τάξιν τοῦ Ἰσραὴλ ὠφείλετο εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς πολιτικοποίησιν τῆς θρησκείας τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὁ λαὸς οὗτος, ὁ ὁποῖος πρὸ ὀλίγων μόνον ἡμερῶν ὑπεδέχθη μετὰ ἀλλαγμῶν τὸν Ἰησοῦν Χριστόν ὡς τὸν ἀπὸ αἰῶνων ἀναμενόμενον Μεσσίαν, εὐκόλως καὶ πάλιν παρεσύρθη ὑπὸ τῶν Γραμματέων καὶ τῶν Φαρισαίων κατὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὴν πλέον κρῖσιμον ταύτην στιγμὴν συνετάχθη μετ' αὐτῶν ὁ δόλιος μαθητῆς καὶ προδότης Ἰούδας.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. καταδεικνύει πλήρως, ὅτι σκοπὸς τῆς συλλήψεως καὶ τῆς δίκης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης, ἀλλ' ἡ ἐκ προκαταλήψεως εἰς θάνατον καταδίκη αὐτῶν, διὰ τὸ πλέον ἐπαισχύντου καὶ ἀπανθρώπου τρόπου τῆς σταυρώσεως. Οὕτω δικαιολογοῦνται πλήρως α) ἡ πλέον δυναμικὴ καὶ ἀνυποχώρητος ἀντίδρασις τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων κατὰ τοῦ Πιλάτου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀπολύτως βέβαιος περὶ τῆς ἀθωότητος τοῦ Ἰησοῦ β) ἡ ἐνώπιον αὐτοῦ μεταστροφὴ τῆς κατηγορίας τοῦ θρησκευτικοῦ ἐγκλήματος, διὰ τὴν ὅποian καὶ κατεδικάσθη, εἰς κατηγορίαν τοῦ βαρυτέρου πολιτικοῦ ἐγκλήματος καὶ γ) ἡ κατὰ τοῦ Πιλάτου ἐξαγρίωσις τοῦ μαινομένου λαοῦ. Περαιτέρω ὁ σ. ὑπογραμμίζει τὰς ἀδεξιότητας πασῶν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Πιλάτου, καὶ τὴν ἐκ φόβου ὑποχώρησιν αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἐπιμονῆς τῶν Ἰουδαίων. Αἶαν παραστατικῶς ἐκτίθενται καὶ τὰ

ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ποινῆς τῆς σταυρώσεως, τὴν σταύρωσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὰ κατ' αὐτὴν συμβάντα, ὡς καὶ τὰ κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν.

Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ὅλης ἐργασίας. Εἰς αὐτὸ ὁ σ. μετὰ σύντομον ἀνασκόπησιν ὄλων τῶν παραγόντων, τῶν περιστατικῶν, καὶ τῶν πτυχῶν τῆς δίκης καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διεκτραγωδεῖ τὰ τοῦ ἀπανθρώπου μαρτυρίου τοῦ μεγαλυτέρου εὐεργέτου συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ πάλιν ὑπογραμμίζονται αἱ διὰ τὸ μαρτύριον τοῦτο μεγάλοι εὐθύναι τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ, καὶ τοῦ Πιλάτου, ὡς καὶ ἡ ἀναξιότης αὐτοῦ ἔναντι τῶν νόμων τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τῆς μεγαλυτέρας ἐκείνης στιγμῆς τῆς Παγκοσμίου ἱστορίας. Λίαν ἐπιτυχῶς δὲ χαρακτηρίζεται ἡ καταδίκη τοῦ Ἰησοῦ ὡς «δικαστικὸν ἔγκλημα δολοφονίας ἐνὸς ἀθώου», οὐχὶ ἐκ πλάνης, ἀλλ' ἐκ φόβου καὶ τυφλοῦ μίσους. Κατ' ἀντίθεσιν δὲ πρὸς τοῦτο προβάλλεται τὸ θεϊκὸν μεγαλεῖον τοῦ σταυρωθέντος Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ σταυροῦ συγχωρήσεως πάντων. Τὸ τέλος τῆς παρουσίας ἐργασίας, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπαύγασμα τῆς ζωῆς πίστεως τοῦ σ. εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς εὐαισθησίας του, ἀποτελεῖ ὕμνον τῆς θείας ἀγάπης, ὡς τῆς μόνης ἐλευθεροῦσης πάντα ἀνθρώπων, καὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τὴν ἐπ' αὐτοῦ γενομένην ὑπερτάτην καὶ μόνην λυτρωτικὴν θυσίαν ἔναντι τῆς ἀνθρωπίνης κακίας. Τέλος ὁ σ. προβάλλει τὴν θυσίαν ταύτην ὡς τὸ μέγα ὀρόσημον μεταξὺ τοῦ σκότους τοῦ θανάτου καὶ τοῦ φωτός τῆς ἀναστάσεως.

Ἡ σύντομος αὕτη παρουσίασις τῆς ἐργασίας ταύτης τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἡλιοπούλου κατέδειξεν ἐπαρκῶς τὴν ἔρευναν τοῦ δυσκολωτάτου θεματός της ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ὀρθοδόξου ἐρμηνευτικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία πάντοτε στηρίζεται πρωτίτως εἰς τὴν ἀξιόπιστιαν τῶν πληροφοριῶν τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων καὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ὑπογραμμίζεται καὶ πάλιν τὸ ἰδιαίτερον προσὸν τῆς ἐργασίας ταύτης, ἥτοι ἡ καλὴ γνῶσις καὶ χρῆσις ὅλων τῶν ἱστορικῶν καὶ δικονομικῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῶν ἀρχαιολογικῶν σχετικῶν εὐρημάτων, καὶ τῆς ἀξιολογώτερας βιβλιογραφίας. Οὕτω συνιστᾷ ἡ παροῦσα ἐργασία τὴν πλεόν ἐπιτυχῆ προσπάθειαν διαφωτίσεως τοῦ μεγάλου τούτου θεματός τῆς δίκης καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Ἰησοῦ.

Ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀβλεπτημάτων ἐπιβάλλεται ἡ διόρθωσις τριῶν. 1) Τοῦ ἔτους ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ J. Klausner, *Jesus von Nazareth*, Jerusalem 1922, Berlin 1930 (σελ. 11, ὑποσ. 2). Ὁ J. Klausner ἐγεννήθη τῷ 1874, διὸ καὶ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ μετὰ τοὺς Fr. Strauss καὶ G. Volkmar. 2) Τῆς χρονολογίας 3 Ἀπριλίου 33 μ.Χ., ἀντὶ 1933 (σελ. 131, σειρὰ 30). 3) Τῆς φράσεως «... ὁ ὁποῖος ἐσταυρώθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐθεοποιήθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων» (σελ. 205, σειρὰ 26-27), τῆς σήμερον τόσον παρεξηγησίμου.

ΜΑΡΚΟΣ Α. ΣΙΩΤΗΣ

Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχουσάντων*, διηρημένη ἐν δώδεκα βιβλίοις, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου. Εἰσαγωγή ἀρχιμ. Εἰρηναίου Δεληδήμου, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Βασ. Πηγοπούλου, σχ. 8ον.

- τόμ. Α' (βιβλία Α-Β), Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 560.
- τόμ. Β' (βιβλία Γ-Δ), Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 536.
- τόμ. Γ' (βιβλία Ε-ΣΤ), Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 500.
- τόμ. Δ' (βιβλία Ζ-Η), Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 516.
- τόμ. Ε' (βιβλία Θ-Ι), Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 752.
- τόμ. ΣΤ' (βιβλία ΙΑ-ΙΒ), Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 292.

Ὁφείλονται τῷ ὄντι χάριτες εἰς τὸν γνωστὸν διὰ τὰς πολλὰς καὶ ἐκλεκτὰς θεολογικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἐκδόσεις τοῦ ἐκδοτικῶν οἴκου Βασιλ. Ρηγοπούλου (Θεσσαλονίκη), ὅστις εἶχε τὴν εὐτυχῆ ἐμπνευσιν νὰ ἐκδώσῃ τὸ ὡς ἄνω ἔργον τοῦ Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων εἰς ἕξ ὀγκώδεις χρυσοδέτους τόμους καλλιτεχνικῶς τετυπωμένους.

Ὡς ἔχει καταστῆ εὐρέως γνωστὸν ὑπὸ τοῦ σεβαστοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰωάννου Καρμίρη, ὁ Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ὑπῆρξε διαπρεπὴς ὀρθόδοξος θεολόγος τοῦ 15 αἰῶνος, ὅστις κατέλαβε περιφανῆ θέσιν «οὐ μόνον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθόλου Ὁρθοδόξῳ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ... Ἄλλ' ἡ μεγίστη τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Δοσιθέου πρὸς σύμπασαν τὴν Ὁρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοσις σπουδαίων θεολογικῶν συγγραμμάτων, ἰδίων τε καὶ ξένων, καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτυχὴς καταπολέμησις καὶ υπερνίκησις τῶν ἐπιβουλευσαμένων κατὰ τὸν 15 αἰῶνα τὴν τῆς Ὁρθοδοξίας αὐθιπαρξίαν Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ Προτεσταντισμοῦ» (Θρ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ., τόμ. 5, στ. 192-193). Ἡ ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἰ. Καρμίρη προβολὴ τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου ὡς καὶ τοῦ ὅλου ἔργου του συνοπτικῶς εἰς διάφορα δημοσιεύματα συμπληρῶνεται τώρα διὰ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐκδ. οἴκου Βασιλ. Ρηγοπούλου.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ α' τόμου προτάσσεται ἐξαιρετος πεντηκοντασέλιδος εἰσαγωγὴ τοῦ ἀρχιμ. Εἰρηναίου Δεληδήμου (σ. ε' - νγ'), εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζονται τὸ πνευματικὸν περιβάλλον καὶ ἡ νεανικὴ ζωὴ τοῦ Δοσιθέου, ἡ εἰς τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης προώθησις του ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, ἡ ἐκλογὴ του ὡς Πατριάρχου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ ἀποστολικαὶ του περιοδεῖαι εἰς τὴν Χριστιανικὴν Οἰκουμένην, αἱ πρῶται ἐνέργειαι αὐτοῦ ὡς Πατριάρχου, ἡ ἀνακαινισις τοῦ ναοῦ τῆς Βηθλεέμ, ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις Σύνοδος (1672), οἱ ἀγῶνες τοῦ Δοσιθέου πρὸς διάσωσιν τῶν Παναγίων Προσκυνημάτων ἐκ τῆς κατακτητικῆς τάσεως τῶν Λατίνων, ἡ πνευματικὴ προσφορὰ αὐτοῦ διὰ τοῦ συγγραφικοῦ καὶ ἐκδοτικοῦ τοῦ ἔργου, ὁ θάνατος τοῦ Δοσιθέου, γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς προσωπικότητός του καὶ εἰσαγωγικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ «μεγίστου ἱστορικοῦ ἀξίως» (Ἰ. Καρμίρης) ἔργου «Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων» ἢ «Δωδεκάβιβλος», ὅπερ κατελήφθη ὑπ' αὐτοῦ ἐν χειρογράφοις καὶ ἐξεδόθη μετὰ τὸν θάνατόν του ἐν Βουκουρεστίῳ (1714-1723) ὑπὸ τοῦ ἀνψιοῦ καὶ διαδόχου του Πατριάρχου Χρυσάνθου.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων τῆς πρώτης ἐκείνης καὶ μοναδικῆς ἐκδόσεως ἦτο μικρός, διὰ τοῦτο τὸ ἔργον ἦτο σπανιώτατον καὶ δυσεύρετον. Ὅθεν ὀφείλονται χάριτες εἰς τὸν Ἐκδοτικὸν Οἶκον Βασιλείου Ρηγοπούλου, ὑπερπηθῆσαντα πολλὰς καὶ μεγάλας δυσχερείας καὶ προβάντα εἰς τὴν παρούσαν λαμπρὰν δευτέραν ἐκδοσιν τοῦ ὀγκωδεστέρου μᾶλλον συγγράμματος ἐξ ὅλων ὅσα εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ ἀρχικὸς ὀλοσέλιδος τίτλος τοῦ ἔργου εἶχε τὴν ἀρχὴν: «Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, διηρημένη μὲν ἐν δώδεκα βιβλίοις (ἐξ οὗ «Δωδεκάβιβλος»), ἀρχομένη δὲ ἀπὸ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ πρώτου Ἱεράρχου τῶν Ἱεροσολύμων ἕως τοῦ παρόντος ἔτους» (τῆς συγγραφῆς).

Ὡς σημειοὶ ὁ πατὴρ Εἰρηναῖος Δεληδήμος, «ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐκτενοῦς τίτλου δημιουργεῖ τὴν παρανόησιν, ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ἱστορίαν μόνης τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Ὅμως ἡ συνέχεια τοῦ τίτλου καθορίζει ὅτι πρόκειται περὶ ἱστορίας καὶ τῶν πέντε Πατριαρχείων καὶ τῶν αὐτοκρατόρων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, τῶν συνόδων ὅλης τῆς Οἰκουμένης, τῶν διαφορῶν αἱρέσεων, τῶν ἀγῶνων τῶν ἁγίων Πατέρων, τῶν πολέμων τῶν διαφορῶν ἔθνων, τοῦ σχίσματος τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἀλώσεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Λατίνων καὶ Ὀθωμανῶν, τῶν ἐρίδων περὶ τῶν Ἱερῶν Προσκυνημάτων καὶ πολλῶν ἄλλων θεμάτων. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ γενικωτάτης ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολι-

τικής Ιστορίας τῆς Ἀνατολῆς και τῆς Δύσεως ἀπό τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Δοσιθέου» (τόμ. Α', σελ. μδ').

Τὸ ἔργον ἀληθῶς ἀποτελεῖ ἀληθῆ ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Ἱστορίας και τῆς Θεολογίας, πραγματικῶν θησαυρῶν γνώσεων, περιέχοντα πλῆθος ἱστορικῶν πληροφοριῶν, δυσκόλως εὐρισκομένων. Ἰδιαιτέρα ἔμφασις δίδεται ἐπὶ τῶν δογματικῶν διαφορῶν πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν και κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ παπικοῦ «Πρωτείου».

Ἡ παροῦσα ἔκδοσις εἶναι ἀκριβῆς ἐπανεκδόσις τῆς μοναδικῆς ἐκδόσεως τοῦ Βουκουρεστίου (1714 και ἔξῃς) ὑπὸ νέαν στοιχειοθεσίαν.

Ἐκαστος τόμος, περιλαμβάνων δύο βιβλία ἔχει τὸ ἔξῃς περιεχόμενον:

Α' Τόμος: Ἀπὸ τοῦ πρώτου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (βιβλ. Α) και ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου και τῆς Α' Οἰκουμ. Συνόδου μέχρι πρὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου (βιβλ. Β).

Β' Τόμος: Ἀπὸ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου και τῆς Β' Οἰκουμ. Συνόδου μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς Δ' Οἰκουμηνικῆς Συνόδου (βιβλ. Γ) και ἀπὸ τῆς Δ' Οἰκουμ. Συνόδου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου Α' (518) (βιβλ. Δ).

Γ' Τόμος: Ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου (518-527) μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (βιβλ. Ε) και ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Τιβερίου Α' (578-582) μέχρι τέλους τῆς πρώτης περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας (βιβλ. ΣΤ).

Δ' Τόμος: Ἀπὸ τῆς Ζ' Οἰκουμ. Συνόδου μέχρι τοῦ αὐτοκράτορος Κων/νου τοῦ Μονομάχου (1042-1055) (βιβλ. Ζ) και ἀπὸ τῶν γεγονότων τοῦ 1054 μέχρι τῆς Λατινικρατίας ἐν Κων/πόλει (1204-1261) (τόμ. Η).

Ε' Τόμος: Ἀπὸ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τοῦ Μιχαῆλ Παλαιολόγου (1261) μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας (1431-1439) (τόμ. Θ) και περὶ τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1442) και τῆς ὑστάτης ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ συνόδου (1450), μετὰ μίᾳ γενικῆς ἀνασκοπήσεως τῆς ὅλης ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας πρὸς συναγωγὴν ἐκκλησιολογικῶν συμπερασμάτων περὶ τοῦ παπικοῦ πρωτείου και τῶν συνόδων (βιβλ. Ι).

ΣΤ' Τόμος: Ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι και τοῦ Οἰκουμηνικοῦ Πατριάρχου Γαβριὴλ Γ', ἐκλεγέντος τὸ 1702 (βιβλ. ΙΑ) και περὶ τῶν Προσκυνημάτων τῶν Ἀγίων Τόπων και τῶν Πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τοῦ Θεοφάνους Γ' (1608-1644) μέχρι και αὐτοῦ τοῦ Δοσιθέου. Ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων και πίναξ παραλειπομένων (βιβλ. ΙΒ).

Τούτων οὕτως ἐχόντων, δικαιολογεῖται ὁ πατὴρ Εἰρηναῖος Δεληδῆμος ἐπισημαίνων, ὅτι ὁ Ἐκδοτικὸς Οἶκος Βασ. Ρηγοπούλου διὰ τῆς Β' ἐκδόσεως τῆς «Δωδεκαβίβλου» τοῦ Δοσιθέου (προσφέρει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν και τὸ Γένος ἐν μνημειώδες και πολύτιμον ἔργον, ἀληθῆ ἐγκυκλοπαιδείαν περὶ τῆς ἀνά τοὺς αἰῶνας ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ» (τόμ. Α', σελ. νγ').

Ἄς προστεθῆ, ὅτι τόσον τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος ἔργου, ὡς και «Ἡ Ὁμολογία τῆς Ὁρθ. Πίστεως», ὅσον και ἡ λαμπρὰ Εἰσαγωγή τοῦ πατρὸς Εἰρ. Δεληδήμου, ἥτις στοιχεῖ εἰς τὰ ἔγγραφα προηγηθειῶν ἐπιστημόνων τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου και ἰδῖως τοῦ Καθηγῆτοῦ Ἱ. Καρμίρη («Ἡ Ὁμολογία τῆς Ὁρθ. Πίστεως τοῦ ... Δοσιθέου», Ἀθῆναι 1949 και «Τὰ δογματικά και συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», τόμ. 2, Ἀθῆναι 1953), ἐπαληθεύουν τὰς γνώμας τόσον τοῦ σοφοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρᾶ († 1731), ὅσον και τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. Ὁ πρῶτος διεκήρυξεν, ὅτι ὁ Δοσιθεὸς εἶναι «ὁ μέγας τῶ ὄντι τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας φωστὴρ, ὁ τῆς ἀληθείας πρόμαχος και τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστής, ὁ ταῖς διδασκαλίαις αὐτοῦ ταῖς μελιρροῦτις ἐν τῷ σταδιδεῦσαι τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Οἰκουμένης τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς ἐν τῇ πίστει στηρίξας». Ὁ δεῦτερος

ἔγραψε περὶ αὐτοῦ: «Ὁὗτος ὁ πανευκλεὴς καὶ τρισμακάριστος Πατριάρχης οὐ μόνως τῆς Ἁγίας Πόλεως ἐγένετο ποιμὴν, ἀλλὰ καὶ παντὸς τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος διδάσκαλος ἀνεφάνη σοφώτατος καὶ καθηγητῆς, τῶν ἀρχαίων Πατέρων τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὁμόζηλος».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

A Companion to the Greek Orthodox Church, Essays and References edited by Fotios K. Litsas, Department of Communication - Greek Orthodox Archdiocese of North and South America, New York, 1984, σφ. 8ον, σελ. 324.

Ἐν δεῖγμα τῆς ἀνακαινιστικῆς προσπάθειας, ἥτις συντελεῖται εἰς τὴν Ἑλληνορθόδοξον Ἀρχιεπισκοπὴν Β. καὶ Ν. Ἀμερικῆς ὑπὸ τὴν πεφωτισμένην καὶ ρηξικέλευθον ἡγεσίαν τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου κ. Ἰακώβου, εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένος ὁ παρὼν καλαίσθητος τόμος, εἶναι ἡ ἔκδοσις αὕτη ὑπὸ τοῦ λαμπρῶς ὀργανωμένου Department of Communication τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς ταύτης.

Ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ὅπερ ἐξεδόθη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Καθηγητοῦ Φωτίου Λίτσα (University of Illinois at Chicago), εἶναι νὰ μὴση τόσον τοὺς μὴ ὀρθοδόξους, ὅσον καὶ τοὺς ὀρθοδόξους ἀγγλοφώνους τῆς Ἀμερικῆς καὶ τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀληθείας, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια τῆς καθ' ὄλου Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ὁ τόμος περιλαμβάνει ἐξαιρετοὺς μελέτας ἐπὶ οὐσιωδῶν ἀπόψεων τῆς Ὄρθοδόξιας, γεγραμμένας ὑπὸ ἐιδικῶν, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἐκλαϊκευτικὸν καὶ εὐληπτον εἰς τοὺς πολλούς. Ἡ κατάταξις τῶν μελετῶν ὑποβοηθεῖ τὴν βῆμα πρὸς βῆμα κατανόησιν τῆς Ὄρθοδοξίας.

Ἡ «εἰσαγωγή εἰς τὴν Ὄρθόδοξον Ἐκκλησίαν» τοῦ πατρὸς Λεωνίδου Κοντοῦ παρουσιάζει εὐστόχως κυρίας ἐνοίας αὐτῆς καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως (σελ. 1-6). Ὁ Ὄριστείδης Παπαδάκης, Ph. D., παρουσιάζει ἐπιτυχῶς τὰ κύρια σημεῖα τῆς «Ἱστορίας τῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας» (σ. 7-30). Ὁ κοσμητῶρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ πατὴρ Ἀλκιβιάδης Καλύβας σκιαγραφεῖ εὐστοχώτατα τὴν προάγουσαν τὴν ἐνότητα σώματος καὶ ψυχῆς ὀρθόδοξον πνευματικότητα, ὡς αὕτη ἐκφράζεται εἰς τὴν «μυστηριακὴν ζωὴν τῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας» γενικῶς καὶ εἰς ἕναστον τῶν μυστηρίων τῆς εἰδικώτερον (σ. 31-52). Ὁ καθηγητῆς τῆς αὐτῆς Σχολῆς Γεώργιος Μπεμπῆς προβάλλει εὐσυνόπτως τὴν ἔνοιαν καὶ τὰς διαστάσεις τῆς «παραδόσεως τῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας» (σ. 53-63). Ἐν συνεχείᾳ πάλιν ὁ πατὴρ Ἀλκιβιάδης Καλύβας ὑπενθυμίζει τὰς κυριωτέρας πτυχὰς καὶ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς ἀναγωγικῆς «ὀρθοδόξου λατρείας» (σ. 64-65). Ἀκολουθοῦν ὠραῖαι εὐσύνοπτοι μελέται περὶ τοῦ ἡμερολογίου τῆς Ὄρθ. Ἐκκλησίας (τοῦ καθηγητοῦ Ἡλία Πατσαβοῦ) (σ. 78-83), περὶ τῶν ἀγίων αὐτῆς (τοῦ καθηγητοῦ Γεωργίου Μπεμπῆ) (σ. 84-90), περὶ τῆς Ὄρθοδόξου Τέχνης καὶ Ἀρχιτεκτονικῆς (τοῦ Ἰωάννου Γιαννιᾶ, Ph. D., University of Virginia) (σ. 91-106), περὶ τῆς Ὄρθοδόξου Βυζαντινῆς Μουσικῆς (τοῦ Δημήτρη Κομονοῦ, Ph. D., University of British Columbia) (σ. 107-111), περὶ τῆς Ὄρθοδόξου Ὑμνογραφίας (τῆς Εἰᾶς Καταφυγίωτου-Topping) (σ. 112-117), περὶ τοῦ ὀρθοδόξου περιεχομένου τῆς σλαβικῆς φιλολογίας (τοῦ Ἀνδρέου Sorok, Ph. D., Loyola University of Chicago) (σ. 118-127), περὶ τοῦ Ὄρθοδόξου Μοναχισμοῦ (τοῦ ἐπ. Pittsburgh Μαξίμου Ἀγιοργούση) (σ. 128-136), περὶ τῆς Κανονικῆς Παραδόσεως τῆς Ὄρθ. Ἐκκλησίας (τοῦ καθηγητοῦ Ἡλία Πατσαβοῦ) (σ. 137-147), περὶ τῆς Δογματικῆς Παραδόσεως αὐτῆς (τοῦ ἐπ. Pittsburgh Μαξίμου), (σ. 148-168), περὶ τοῦ ἐξορκισμοῦ ἐν τῇ Ὄρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (τοῦ Καθηγητοῦ

τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ π. Γεωργίου Παπαδημητρίου) (σ. 169-172), περὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις (τοῦ π. Θωμᾶ FitzGerald, τῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ) (σ. 173-177), περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἀρχιεπισκοπῆς Β. καὶ Ν. Ἀμερικῆς (τοῦ πατρὸς Γεωργίου Παπαϊωάννου) (σ. 178-206), περὶ τῶν ἐνδοεκκλησιαστικῶν σχέσεων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (τοῦ π. Robert Στεφανοπούλου), περὶ τῆς στάσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπὶ ἀντιλεγομένων ἠθικοκοινωνικῶν ζητημάτων (τοῦ καθηγητοῦ π. Stanley Χάρακα) (σ. 217-237).

Ὁ τόμος κατακλείεται δι' εὐσυνόπτου λεξικικοῦ ὀρθοδόξου ὁρολογίας καὶ δι' ἄλλων χρησίμων πληροφοριῶν περὶ τῆς Ἑλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀμερικῆς, περὶ τοῦ ἱ. κλήρου καὶ περὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὡς καὶ δι' Ἐδρετηρίου, ὑπὸ τοῦ καθηγ. Φωτίου Λίτσα (σ. 238-324).

Εἶναι προφανῆς ἡ σπουδαιότης τοῦ ἔργου τούτου. Θὰ ἠχόμεθα νὰ πραγματωθῇ τάχιστα ἢ ἐν τῷ Προλόγῳ διατυπωμένη ἐπιθυμία τοῦ ἀξιεπαινοῦ ἐκδότου, ἵνα τὸ ἔργον γνωρῖσθαι καὶ νέαν ἀνατθεωρημένην ἔκδοσιν, ἐξετάζουσιν πλέον ἐκτενῶς μερικὰ ἐνδιαφέροντα θέματα καὶ παρέχουσιν τὴν ἐπὶ μέρους σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Μητροπολίτου Πέργης Εὐαγγέλου Γαλάνη, *Ἡ Πέργη τῆς Παμφυλίας, Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς ἀρχαίας πόλεως, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1983, σελίδες 236. Ἀνάλεκτα Βλατάδων ἀρ. 40.*

Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ Μητροπ. Πέργης κ. Εὐαγγέλου εἶναι διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Πίνακας Περιεχομένων, σ. 9-11. Ἀφιέρωση, σ. 5. Πρόλογος, σ. 7. Συντομογραφίες, σ. 15. Μέρους Πρῶτον, Γενικὴ θεώρηση τῆς Ἱστορίας τῆς Πέργης, σ. 17-68. Μέρους Δεύτερον, Ὁ Χριστιανισμὸς στὴν Πέργη, σ. 69-188. I. Ἡ Ἐκκλησία Πέργης, σ. 69-123. II. Ἐπαρχία Παμφυλίας, σ. 125-188. Περίληψη, στὰ ἀγγλικά, σ. 189-190. Παράρτημα, σ. 191-204. Βιβλιογραφία, σ. 205-220. Χάρτες καὶ Εἰκόνες, σ. 13, 221-232. Πίνακας Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων, σ. 233-236.

Τὸ σχεδιάγραμμα καταδεικνύει τὸν χῶρον, μέσα εἰς τὸν ὁποῖον ἐκινήθη ὁ συγγραφεὺς. Ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει τὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν του ἐντὸς κειμένου, εἰς τὰς ὑποσημειώσεις καὶ εἰς τὸ ἰδιαιτέρον κεφάλαιον, σ. 205-220. Τὰ ἔργα τοῦ ἰδίου συγγραφέως δὲν ἀκολουθοῦν πάντοτε τὴν χρονολογικὴν αὐτῶν σειράν. Εἰς διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου γίνονται βιβλιογραφικαὶ παρατηρήσεις (σ. 19, 68, 74, 204-220). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς διαφόρους ἐκδόσεις ὁ μητροπολίτης-συγγραφεὺς χρησιμοποιοῖ τὸ ὑπάρχον εἰς τὴν διάθεσιν του ἀρχαιολογικὸν ὕλικόν, τὰ ἐπιγράμματα καὶ τὰ νομίσματα (σ. 60-62, 121-123 καὶ ἄλλαχού).

Ὁ πρόλογος, μὲ δόσιν λυρισμοῦ, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλοις τὸ βιβλίον, εἰσάγει τὸν ἀναγνώστην ἄνετα εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτὴν διατριβήν, ἢ ἀνάγνωσις τῆς ὁποίας τέρπει αὐτόν.

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι κάτοχος τοῦ θέματός του. Εἰργάσθη ἐπὶ ἀρκετὸν χρονικὸν διάστημα μὲ ζῆλον καὶ συνέπειαν. Ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Ἐπειδὴ τὸ εἰς τὴν διάθεσιν του πάσης φύσεως ὕλικόν δὲν εἶναι πλούσιον καὶ ἀρκετὰ διαφωτιστικόν, ἀναγκάζεται νὰ κινῆται μέσα εἰς τὸν κόσμον τοῦ πιθανοῦ. Δι' αὐτὸ συχνὰ χρησιμοποιοῖ καὶ τὰς ἀναλόγους ἐκφράσεις, ὅπως εἰκάζω, νομίζω, ὑποθέτω, πιθανόν, θά, ἴσως καὶ τὰ παραγώγα των (σ. 41, 43, 51-54, 72-72, 76, 79-80, 84-87, 89-93, 96-100, 104, 106-107, 109, 111, 113, 121, 145-146, 152, 164, 167). Δι' ὅσα δὲν

εἶναι δυνατὸν ὅπως ἀποδειχθοῦν, τὴν θέσιν λαμβάνει ἡ ἐπιστημονικὴ ἀγνοία (σ. 25, 59, 65, 92, 98, 120-123, 163). Ἐπιζητοῦνται αἱ ἀφορμαί. Ὁ συγγραφεὺς ἀνευρίσκει τὰ λάθη. Ὅμιλεῖ ἐνίοτε μετὰ βεβαιότητος. Ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις του. Προχωρεῖ εἰς ἐρμηνείας καὶ ἐξηγήσεις. Φθάνει εἰς συμπεράσματα, δεδομένα καὶ διαπιστώσεις. Δίδει πληροφορίας. Παραθέτει ἐπιχειρήματα (σ. 81, 45, 162, 43, 80, 94, 110, 178, 21, 66, 83 ἐξ., 84-87, 146, 34, 62-65, 84-87, 100, 118, 152, 174, 204, 50-54, 45, 131, 137 ἐξ. 45, 41-42, 79-136). Χρησιμοποιεῖ τὰ σχήματα τῶν ἐρωτήσεων-ἀπαντήσεων καὶ τῶν συγκρίσεων (σ. 76, 89, 110, 136). Εἰς τὴν ἐργασίαν του συχνὰ γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὰ ἐπόμενα (σ. 25, 38-39, 60, 99), ἀλλὰ καὶ στροφὴ εἰς τὰ προηγούμενα (σ. 104, 109). Σὲ μερικὰ μέρη τὸ παρελθὸν συνδέεται πρὸς τὸ ζωντανὸν παρόν, τὸ σήμερον (σ. 23, 87, 114, 157-158, 161 ἐξ.).

Συναντῶνται μερικαὶ σκέψεις διὰ μελλοντικὰς ἐργασίας. «Τὸ πρόβλημα τῆς διαλέκτου ποῦ μιλοῦσαν στὴν Παμφυλία τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔχει ἀκόμη λυθεῖ». Αἱ ἐπιγραφαί, ποῦ ἀνευρέθησαν, ἀλλὰ καὶ αἱ συνεχιζόμεναι ἀνασκαφαὶ θὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν διαλεύκανσιν τοῦ ζητήματος τούτου (σ. 59-60). «Εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας Πέργης δὲν ἔγινε μέχρι σήμερον» (σ. 121). «Ἴσως ὑστερότερα νὰ εἶναι σὲ θέση ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη νὰ καθορίσει ἀκριβέστερα ὀρισμένα σημεῖα τῆς ζωῆς τῶν Περγίων στὴ μεταβυζαντινὴ αὐτὴ περίοδο» (σ. 123).

Εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν κατάλογον τῶν μητροπολιτῶν Πέργης δίδεται καὶ μία σύντομος βιογραφία τοῦ Πέργης Εὐαγγέλου Γαλάνη.

Ἐκφράζω θερμὰ συγχαρητήρια εἰς τὸν ἀγαπητὸν καὶ σεβαστὸν μου μητροπολίτην Πέργης κ. Εὐαγγέλον διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ διπλώματος τοῦ διδάκτορος τῆς θεολογίας. Εὐχόμεαι συνέχισιν τοῦ ἔργου του καὶ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Νομίζω, ὅτι ἡ παρούσα ἐργασία του θὰ ᾔη δυνατὸν νὰ γίνῃ τὸ ἔναυσμα διὰ τὴν συγγραφὴν παρομοίων ἔργων περὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ὑπὸ ἄλλων συγγραφέων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία, τεῦχος τρίτον, *Βιβλιογραφία Ἔτους 1979 καὶ Παραλείπόμενα 1977, 1978*, ἐπιμ. Ἀδαμαντίου Στ. Ἀνεστίδη, Ἀθήναι 1982, σελίδες α'-λ', 1-480. Παράρτημα περιοδικοῦ «Θεολογία», τόμος NB (1981).

Λήμματα: 6469 (Α': 2996, Β' 6453). Σημειώσεις: Ἀδ. Στ. Ἀνεστίδη, Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία, Εἰσαγωγικά, τεῦχος πρῶτον, Ἀθήναι 1979. Τοῦ Αὐτοῦ, τεῦχος Δεύτερον, Ἀθήναι 1980. Τοῦ Αὐτοῦ, τεῦχος τρίτον, Ἀθήναι 1982. Β. Θ. Σταυρίδου, Βιβλιοκρισίαι ἐπὶ τῶν πρῶτων δύο τόμων, «Θεολογία» 51 (1980) 16-18, 53 (1982) 24-25.

Πίναξ Περιεχομένων, σ. 477-480.

Πρόλογος σ. ζ-η. Εἰσαγωγικά, σ. θ-ιβ. Διάγραμμα Ταξινομήσεως, σ. ιγ-ιδ. Συντομογραφίαι, σ. ιε-λ. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ: ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ (Α-ΛΑ) σ. 1-360. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ: ΤΑ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ, σ. 361-476.

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς παρουσίας ἐκδόσεως Ἀδαμάντιος Στ. Ἀνεστίδης παρουσιάζει, ὅπως ἔπραξε καὶ εἰς τὰ δύο προγενέστερα τεύχη (Α'-Β'), εἰς τὰ εἰσαγωγικά του (σ. θ-ιβ) τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του. Τὰ εἰσαγωγικά του ταῦτα εἰς τὰς παρομοίας φύσεως ἐργασίας του διαφωτίζουν κατὰ πολὺ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀκολουθουμένην μέθοδον. Πάντως, βοηθητικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ ἰδίου, Ἀδαμαντίου Στ. Ἀνεστίδη, «Ἡ Εὐρετηρία-ση τῶν Περιοδικῶν» (Σχεδιασμοὶ βασικῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν), Διαβάζω 3 (1979) 32-35, τεῦχος 21. Συνεχίζων προχωρεῖ εἰς ἓνα διάλογον ἀκαδημαϊκὸν καὶ ἐποικοδομητικὸν μὲ ὄλους ἐκείνους, ποῦ ἡσχολήθησαν ἐν τῷ μεταξύ μὲ τὰ δύο πρῶτα τεύχη Α' καὶ Β' τῆς

ΕΘΒ καὶ ἔγραψαν δι' αὐτὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἔξωτερικόν. Καὶ εἰς τὸ τεύχος Γ' τῆς ΕΘΒ ἀκολουθεῖται, ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς, ὁ ἴδιος τρόπος παραθέσεως τῆς ὕλης. Διευρύνεται σημαντικὰ, ἀπὸ πλευρᾶς ἐλληνικῆς καὶ ξένης, ὁ κατάλογος τῶν χρησιμοποιουμένων περιοδικῶν. Διὰ τὰ νέα περιοδικὰ ἐφαρμόζεται ἡ παλαιὰ τακτικὴ τῆς ἀποδελτιώσεως καὶ τῶν προγενεστέρων τόμων αὐτῶν.

Κάθε δημοσίευμα κατατάσσεται μόνον μίαν φορὰν, ἐφόσον ἀριθμεῖται. Πάντως, ἐὰν δὲν κἀνω λάθος, νομίζω ὅτι αἱ ἐργασίαι ὑπ' ἀρ. 1707/2463 τοῦ Π. Δημητροπούλου καὶ 3146/3183 τὰ Συνοδικὰ Π ταυτίζονται.

Πολὺ ὀρθῶς εἰς διάφορα λήμματα γίνεται ἡ ἀναφορὰ πρὸς ἀνάλογα λήμματα τῶν δύο προγενεστέρων τευχῶν (π.χ. ἀρ. 644, 925, 3883, 5770).

Εἰς τὴν προσοχὴν τοῦ ὑπογραφομένου ὑπέπεσαν ὠρισμένοι τυπογραφικαὶ ἀβλεψαί (ἀρ. 1658, 1714, 2048, 3203, 5820, 6271), πρᾶγμα δυστυχῶς ἀναπόφευκτον διὰ τὰς ἐκδόσεις μας.

Ἡ ἐργασία τοῦ Γ. Γαλαβάρη (ἀρ. 3108) ὀρθῶς τοποθετεῖται εἰς τὴν ἐνότητα ΚΗ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία. Νομίζω ὅτι ἴσως θὰ ἦτο καλύτερα, ἀπὸ πλευρᾶς ἐπιστημονικῆς, ἡ μετάθεσις καὶ τῶν πέντε ἔργων ἀπὸ τὴν ἐνότητα Θ, Συμβολικὴ (ἀρ. 1749-1752), σ. 92, εἰς τὴν ἐνότητα ΚΗ ὡς ἄνω.

Τὸ τεύχος Γ' τῆς ΕΘΒ παρουσιάζει ἀνάγλυφον μίαν εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, εἰς τὸν συγγραφικὸν τομέα, κατὰ τὸ ἔτος 1979. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν λημμάτων, μικρῶν ἢ μεγάλων, εἰς κάθε ἐνότητα διαφαίνεται καὶ ἡ στροφὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Ἀπλῶς πρὸς ἐνημέρωσιν παραθέτω τὰς ἐνόητας ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι καλύπτονται μόνον εἰς μίαν σελίδα, μὲ ἔν ἢ περισσότερα λήμματα.

- Θ. Ἡ Συμβολικὴ, λήμματα 5 (ἀρ. 1749-1753), σ. 92.
- Ι. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, λήμματα 9 (ἀρ. 1754-1762), σ. 93.
- ΙΓ'. Ἡ Κατηχητικὴ, λήμματα 8 (ἀρ. 2001-2008), σ. 111.
- ΙΗ'. Ἡ Ἀπολογητικὴ, λήμματα 2 (ἀρ. 2800-2801), σ. 147.
- ΙΘ'. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας, λήμμα 1 (ἀρ. 2802), σ. 148.
- Κ. Ἡ Ἐξομολογητικὴ, λήμμα 1 (ἀρ. 2803), σ. 149.
- ΚΒ'. Ἡ Ἱεραποστολή, λήμματα 6 (ἀρ. 2830-2835), σ. 152.
- ΚΔ. Ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας, λήμματα 4 (ἀρ. 2862-2866), σ. 185.
- ΚΣΤ. Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, λήμματα 4 (ἀρ. 2967-2970), σ. 161.

Ἡ διαφοροποίησις αὐτῆ τοῦ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς μίαν κριτικὴν ἔρευναν καὶ ἀξιολόγησιν τῆς ὑφισταμένης πραγματικότητος.

Ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας δὲν ἔτυχε νὰ ἴδῃ ἀνάλογον σημεῖωμα περὶ τοῦ τευχῶς Γ' τῆς ΕΘΒ. Τὸ τοιοῦτον δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ τακτικὴ πλέον ἐμφάνισις αὐτῆς ἔλαβε τὴν μορφήν μιᾶς ἐκδηλώσεως καθιδρυματικῆς ὕψης. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον. Διότι ἡ τακτικὴ αὐτῆ ἐμφάνισις ἀποτελεῖ ἔν γεγονός σημαντικὸν καὶ δυναμικὸν χαρακτήρος διὰ τὰ θεολογικὰ μας γράμματα.

Ἀπὸ τεχνικῆς βιβλιογραφικῆς πλευρᾶς τὸ τεύχος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἄφογον, τρηουμένων μετὰ πολλῆς προσοχῆς τῶν κανόνων καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς βιβλιογραφικῆς ἐπιστήμης.

David Gill, ed., *Gathered for Life*, Official Report, VI Assembly World Council of Churches, Vancouver, Canada 24 July-10 August 1983, Geneva: the World Council of Churches, Grand Rapids, Wm. B. Eerdmans 1983, pp. I-VIII, 1-355. With Pictures.

Ὁ πρεσβύτερος Δαβίδ Γκίλλ, τῆς ἠνωμένης Ἐκκλησίας τῆς Αὐστραλίας, πρότερον ἐργασθεὶς εἰς τὴν γραμματεῖαν τοῦ ΠΣΕ εἰς Γενεύην, ἐκδίδει εἰς τὴν ἀγγλικὴν τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς Στ' γενικῆς συνελεύσεως τοῦ ΠΣΕ, Βανκούβερ Καναδάς, 24 Ἰουλίου-10 Αὐγούστου 1983. Ταῦτα ἐξεδόθησαν καὶ εἰς ἑτέρας τρεῖς γλώσσας, τὴν γαλλικὴν, τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἰσπανικὴν ὑπὸ ἄλλων ἐκδοτῶν.

Πίναξ Περιεχομένων, σ. III-IV. Φιλίππου Πόττερ, Πρόλογος, σ. VII-VIII. Ἡ παρουσίαις τοῦ τόμου. Συγχαρητήρια πρὸς τὸν ἐκδότην. Τὸ Διάγγελμα ἀπὸ τὴν Στ' Συνέλευσιν, σ. 1-4. Περιλαμβάνει ἀρκετὰ παραδοσιακὰ καὶ ὀρθόδοξα στοιχεῖα.

1. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΣ, σ. 5-20. Ἐδῶ ἐκτίθενται τὸ ἔργον, οἱ παρόντες-ἀπόντες, αἱ λατρευτικαὶ ἐκδηλώσεις, τὸ καναδικὸν περιβάλλον καὶ μίᾳ ἀξιολόγησις τῆς γενικῆς συνελεύσεως. Καθημερινῶς ἐκινουῦντο περὶ τὰς 4.500 πρόσωπα εἰς τοὺς χώρους τῆς συνελεύσεως (σ. 6). Μεταξὺ τούτων συμπεριλαμβάνοντο 32 ρωμαιοκαθολικοὶ διαπεπιστευμένοι παρατηρηταὶ (σ. 7) καὶ 125 ὀρθόδοξοι ἀντιπρόσωποι. Διὰ πρώτην φορὰν ἐπίσημος γλῶσσα τῆς συνελεύσεως ἦτο καὶ ἡ ἑλληνικὴ (σ. 8). Ρωθολοικοί, σ. 7, 8, 9, 14. Ὁρθόδοξοι, σ. 11. Τὴν 6ην Αὐγούστου 1983 ἑορτὴν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς Ἰάκωβος, πρόεδρος τῆς πατριαρχικῆς ἀντιπροσωπείας, ἐτέλεσε τὴν λειτουργίαν τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου (σ. 12). Ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἄλλας γενικὰς συνελεύσεις ἡ τοῦ Βανκούβερ ξεχωρίζει «διὰ τὴν ποιότητα τῆς λειτουργικῆς αὐτῆς ζωῆς» σ. 12. Μία προσωπικὴ ἀξιολόγησις (σ. 17-19). Εἰς τὸ Βανκούβερ δὲν ἐπαίχζετο ἡ πολιτικὴ τῶν ὑπερδυνάμεων. Δὲν ἐνεφανίζετο μία ψύχρανσις τοῦ πάθους διὰ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν εἰρήνην. Δὲν ἐπανελαμβάνοντο τὰ γενόμενα εἰς τὰς προηγηθείσας συνελεύσεις. Εἰς πολλὰ σημεῖα ὁ ἡγετικὸς ρόλος τῶν γυναικῶν ἦτο ἐμφανής. Ἀξιολογοὶ ἦσαν αἱ προσωπικαὶ μαρτυραὶ, αἱ σύντομοι ὁμιλίαι καὶ ἀπαντήσεις, αἱ ἐπὶ τόπου προετοιμασίαι καὶ ἡ οἰκουμενικὴ (ἐπι)μόρφωσις. Διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν μελῶν τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς δὲν ἐλήφθη ἀπολύτως ὑπ' ἑψην ἡ ἱκανότης τῶν προσώπων. Εἰς ὀρισμένους τομεῖς ἡ προσφορὰ τῶν ἀντιπροσώπων δὲν ἦτο ἱκανοποιητικὴ. Πρόβλημα ὑπῆρξεν ἡ ἀπειρία πολλῶν ἀντιπροσώπων, διότι τὰ 80% ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν νέα πρόσωπα διὰ τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν. Ὁ δαίμων τοῦ χρόνου. Τελικὸς χαρακτηρισμὸς: «Διότι αὕτη ἦτο μίᾳ Συνέλευσις τῆς ἐπανενσωματώσεως (ἐπανασυνδέσεως). Εἰς τὸ Βανκούβερ, αἱ γενικαὶ συνελεύσεις τοῦ Ἀμστερδαμ καὶ τῆς Οὐφάλης φαίνεται ὅτι προῆλθον εἰς συμφωνίαν ἢ μίᾳ πρὸς τὴν ἄλλην» (σ. 17-10).

2. «ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ Ἡ ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ», σ. 21-29. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ὁμιλητὰς ἐπὶ τοῦ κυρίου θέματος «Ἰησοῦς Χριστὸς ἡ Ζωὴ τοῦ Κόσμου» ὑπῆρξεν ὁ πρωτοπρεσβύτερος Θεόδωρος Στυλιανόπουλος, καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ κολλεγίου Βοστώνης, ΗΠΑ, ἀντιπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τρεῖς ἄλλοι ὀρθόδοξοι ὁμιληταὶ ἐπὶ τῶν ὑποθεμάτων, ὀρθόδοξα στοιχεῖα, σ. 24, 25, 26, 27. Ἐκτίθενται συντόμως τὰ κατὰ τὸ κύριον θέμα καὶ τὰς ὑποδιαιρέσεις αὐτοῦ. α') Ἡ Ζωή, ἐν δῶρον τοῦ Θεοῦ. β') Ἡ Ζωή, ἀντιμεταπίζουσα καὶ νικῶσα τὸν θάνατον. Ὁμιλήτρια ἡ κ. Φρεῖδα Χαντάτ, πατριαρχεῖον Ἀντιοχείας. γ') Ἡ Ζωή, εἰς τὴν πληρότητα αὐτῆς. δ') Ἡ Ζωή, εἰς τὴν ἐνότητα. Τέλεισις τῆς ἀκολουθίας τῆς ἀρτοκλασίας ὑπὸ τοῦ Μύρων Χρυσοστόμου, τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου (σ. 26).

3. ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑ ΤΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΣΕ, σ. 30-111. Ταῦτα ἀναφέρονται εἰς τὸ πρόγραμμα καὶ τὰς καθημερινὰς λειτουργίας τοῦ ΠΣΕ. α') Τὸ παρέχειν

μαρτυρίαν ἐντὸς ἐνὸς διηρημένου κόσμου (σ. 31-42). Ὁρθόδοξος παρέμβασις (σ. 31). β') Τὸ πορεύεσθαι πρὸς τὴν ἐνότητά (σ. 43-52). Ὁ Ἐλσιγκίου Ἰωάννης πρόεδρος τοῦ ὄμιλου τούτου. Παρέμβασις ὑπὸ τοῦ Μύρων Χρυσόστομου, ἐκφράζοντας τὴν εὐαρέσκειάν του διὰ τὸ παρὸν κείμενον (σ. 43). γ') Τὸ ὀδεύειν πρὸς τὴν μετοχὴν (σ. 52-61). Εἰσηγήτρια ἡ ἠγουμένη Εὐφρασία, Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας. δ') Τὸ θεραπεύειν καὶ μετέχειν τῆς ζωῆς ἀπὸ κοινοῦ (σ. 62-71). Εἰσηγητὴς ὁ πρωθιερεὺς Βιτάλιος Μποροβόβι, Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας. ε') Τὸ ἀντιμετωπίζειν τὰς ἀπειλὰς ἐν τῷ χώρῳ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐπιβιώσεως (σ. 72-82). στ') Τὸ ἀγωνίζεσθαι ὑπὲρ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπροπέρας (σ. 83-93). ζ') Τὸ μανθάνειν ἀπὸ κοινοῦ (σ. 93-102).

Ὁρθόδοξοι παρεμβάσεις, Φρεΐδα Χαντάτ, Ἀλέξανδρος Παπαδερῶς, Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Περιστερίου Χρυσόστομος, Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, σ. 93). η') Τὸ μεταδίδειν ἀξιοπίστως (σ. 103-111).

4. ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ: ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ (σ. 112-128). α') Ἐκθέσεις καὶ Ἀπαντήσεις (σ. 112-115). Πρόκειται περὶ τῶν δύο ἐκθέσεων: τοῦ προέδρου τῆς κεντρικῆς-ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΣΕ ἀγγλικανοῦ ἀρχιεπισκόπου Καναδᾶ Ἐδουάρδου Σκῶττ καὶ τοῦ δρος Φιλίππου Πόττερ, γενικοῦ γραμματέως τοῦ ΠΣΕ. β') Τὸ ΠΣΕ καὶ αἱ Ἐκκλησῖαι-μέλη Αὐτοῦ (σ. 115-117). Τὴν ἐκθεσὶν παρουσιάζει ὁ Μύρων Χρυσόστομος, πρόεδρος τῆς Α' ἐπιτροπῆς ἀκολουθητέας διὰ τὸ συμβούλιον τακτικῆς. Ἦδη τὰ μέλη τοῦ συμβουλίου ἀνῆλθον εἰς 301 Ἐκκλησίας εἰς 100 χώρας. Ἡ ὀρθόδοξος συνεργασία (1975-1983), σ. 116. γ') Σχέσεις μετὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (σ. 117-121). δ') Αἱ Χριστιανικαὶ Κοινωνίαι (σ. 122-123). Σύσκεψις ὀρθοδόξων καὶ ἠνωμένων Ἐκκλησιῶν, Γενεύη, Φεβρουάριος 1983 (σ. 122). ε') Ὀνομασίαι, Ἐκλογαί (σ. 123-127). Γίνεται λόγος περὶ τῶν ὀρθοδόξων αἰτημάτων (σ. 124-127). Ἐκτίθενται τὰ διατρέξαντα διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν θέσεων τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς. Παραδείγματα: Φρεΐδα Χαντάτ, πατριαρχεῖον Ἀντιοχείας καὶ Γεώργιος Λαιμόπουλος, οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον (σ. 125). στ') Κατευθυντήριοι Γραμμαὶ Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικά (σ. 127-128).

5. ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ (ΠΟΛΙΤΙΚΑ) ΘΕΜΑΤΑ ΕΝ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚῃ ΠΡΟΟΠΤΙΚῃ σ. 129-167. Ὁρθόδοξοι παρεμβάσεις, σ. 130, 138, 139, 161. Ὁ πατὴρ Θεόδωρος Στυλιανόπουλος, εἰς τὰ περὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ζητεῖ ὅπως ἐνταχθοῦν καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἐμβρύου (σ. 139).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, σ. 169-347. Ὁρθόδοξος πρόεδρος ἐξελέγη ὁ Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος Δ' καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς κεντρικῆς-ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς ὁ Μύρων Χρυσόστομος (σ. 170). α') Τὸ πρόγραμμα τῆς γενικῆς συνελεύσεως, σ. 171-174. β') Ἐκθεσις τοῦ προέδρου τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, σ. 175-192. γ') Ἐκθεσις τοῦ γενικοῦ γραμματέως, σ. 193-209. δ') Μηνύματα, σ. 210-212 (Τοῦ πάπα, τοῦ Β. Βίσερ Τούφτ). ε') Ὀμιλοὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς συνελεύσεως, σ. 213-229. (Θεόδωρος Στυλιανόπουλος, Ἄλλαν Μπόσακ). στ') Ἐπιτροπαὶ καὶ ὄμιλοι (ὑπο)θεμάτων τῆς συνελεύσεως, σ. 230-239. ζ') Ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς οἰκονομικῶν τῆς συνελεύσεως, σ. 240-246. η') Ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς προγράμματος καὶ κατευθυντηρίων γραμμῶν, σ. 247-260. θ') Οἱ πρόεδροι καὶ τὰ μέλη τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, σ. 261-265. ι') Ἐκκλησῖαι-Μέλη τοῦ ΠΣΕ, σ. 266-278. ια') Οἱ παρόντες εἰς τὴν συνέλευσιν, σ. 280-323. ιβ') Τὸ καταστατικὸν καὶ οἱ κανόνες τοῦ ΠΣΕ, σ. 324-347.

Εὐχαριστίαι, σ. 348. ΠΙΝΑΞ, σ. 349-355.

Αὐξάνει ἡ περὶ τὴν Στ' γενικὴν συνέλευσιν τοῦ Βανκούβερ (1983) ἑλληνικὴ βιβλιο-

γραφία. Ἦδη ἔγραψαν τὰς ἐντυπώσεις των, μ.ἀ., οἱ Βαρθολομαῖος Φιλαδελφείας, Λαιμόπουλος Γεώργιος, (Μελία Ἡλίας), Νησιώτης Νικόλαος, Παπαδερὸς Ἀλέξανδρος, Παρθένιος Καρθαγένης, Τσέτσης Γεώργιος. Ἀναμένεται δὲ ἡ δημοσίευσις τῆς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐκθέσεως τῆς ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Ἰακώβου πατριαρχικῆς ἀντιπροσωπείας, ὅπως συνέβαινε καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν (μέχρι τῆς Γ' γενικῆς συνελεύσεως τοῦ Νέου Δελχί, 1961).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Παναγιώτη Κ. Χρήστου, Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου, *Τὸ Μυστήριον τοῦ Θεοῦ καὶ Τὸ Μυστήριον τοῦ ἀνθρώπου, θεολογικὰ δοκίμια*, ἐκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1983.

Στὴν ἐποχὴ μας, ποὺ οἱ ἄνθρωποι πολλὰς φορὰς δὲν γνωρίζουν ποῦ βαδίζουν, πρὸς τὸ Θεὸ ἢ πρὸς τὸ χάος, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας γίνονται καὶ πάλι φωτεινοὶ δεῖκτες πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὴ Βασιλεία Του. Οἱ Πατέρες, ποὺ κάποτε ἦταν δυσπρόσιτοι καὶ σ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς Θεολόγους, σήμερα ἔχουν μόνον διαβάζονται στὰ σπουδαστήρια καὶ στὶς βιβλιοθήκας τῶν Θεολογικῶν μας Σχολῶν, ἀλλὰ γίνονται γνωστοὶ καὶ στὸ εὐρύτερο κοινό. Ὁ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς τῆς πατερικῆς θεολογικῆς παραδόσεως μπαίνει κυριολεκτικὰ στὰ σπείρια δλων ἐκείνων ποὺ τὸν ἀποζητοῦν.

Ἡ τιμὴ τῆς μεγάλης αὐτῆς προσφορᾶς στὴν ἐποχὴ μας ἀνήκει στὴν Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ στὶς Ὁρθόδοξες Θεολογικὰς μας Σχολὰς. Τὰ δύο δοκίμια τοῦ καθηγητῆ Π. Χρήστου ἀποτελοῦν τὸν πλοῦσιον ἀμύτη τῆς μακροχρόνιας δουλειᾶς του στὸ Πανεπιστήμιον καὶ τώρα στὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν.

Στὰ δύο θεολογικὰ δοκίμια: Τὸ Μυστήριον τοῦ Θεοῦ καὶ Τὸ Μυστήριον τοῦ ἀνθρώπου, ἀναπτύσσονται τὰ ἐξῆς ἐπιμέρους θέματα. α') Ἡ Ἀναζήτησις τοῦ Θεοῦ, β') Διπλῆ ὄψις τῆς θείας φύσεως, γ') Ὁ Κόσμος, δ') Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ε') Ἡ Θεογνωσία. στ') Ἡ Θεολογία, ζ') Ὁ Τριαδικὸς Θεός, η') Ὁ Ἀρχέγονος ἄνθρωπος, θ') Νέα κτίσις, καὶ ι') Ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν.

Παρακολουθώντας κάπως λεπτομερικὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιμέρους θεμάτων ὁ ἀναγνώστης ἀποκομίζει τὴ σταθερὴ ἐντύπωσιν ὅτι τὰ θέματα τῶν δύο δοκιμίων καλύπτουν σχεδὸν τὴν δογματικὴν θεολογίαν τῆς Ἐκκλησίας μας ἢ τουλάχιστον τὸ μεγαλύτερον μέρος. Ἡ ἀνάπτυξιν βέβαια τῶν ἐπιμέρους θεμάτων δὲ γίνεται κατὰ τὴν κρατούσα συστηματικὴν μέθοδον, ὅπως τὴ βλέπομε στὰ ἐγχειρίδια τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου καὶ τοῦ Π. Τρεμπέλα. Ἐνῶ λ.χ. δὲν ὑπάρχει κεφάλαιον ἐσχατολογίας, ποὺ εἰς τὰ γνωστὰ ἐγχειρίδια τοποθετεῖται στὸ τελευταῖον τμήμα, ἐντούτοις ἡ ἐσχατολογία διέπει ὅλα τὰ θέματα τῶν δύο θεολογικῶν δοκιμίων. Ὁ ἁπλοῦς εἶναι παρὼν στὴν Ἐκκλησίαν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, γιὰ τὴν ὅποια Ἐκκλησία ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ξεχωριστὸ κεφάλαιον, ὥστόσο ὅμως γι' αὐτὴν γίνεται συχνὰ λόγος.

Ὁ ἀναγνώστης τῶν δύο θεολογικῶν δοκιμίων τοῦ καθηγητοῦ Π. Χρήστου βρίσκει ἀπαντήσεις ἱκανοποιητικὰς εἰς πολλὰ ἐναγώνια προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν πίστη του, τὴν ἀ-θεία καὶ ἀντι-θεία. Κατανοεῖ τὴ διάκρισιν κτιστῶν καὶ ἀκτιστῶν. Γνωρίζει τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν γιὰ τὴ δημιουργίαν «ἐκ τοῦ μηδενός» καὶ παρακολουθεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐνοειῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Στὴν παράγραφον γιὰ τὴ δημιουργίαν γίνεται εὐρὺς λόγος γιὰ τοὺς λόγους τῶν ὄντων, περὶ τῶν ὁποίων παρατίθεται κυρίως ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Γιὰ τὸν ἄνθρωπον οἱ Πατέρες διδάσκουν σαφῶς ὅτι εἶναι τὸ τελειότερον δημιούργημα τοῦ Θεοῦ· εἶναι εἰκὼν Αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὰ πάντα εἰς τελειότητα. Τὴν ἔνοια τοῦ κατ' εἰκόνα συμπληρῶνει τὸ κατ' ὁμοίωσιν.

Σὲ εἰδικότερα κεφάλαια γιὰ τὸ Θεὸ ἐξετάζεται ἡ ὑπερβατικότητα καὶ ἡ ἐνδοκο-

σιμότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀποκαλυπτικὴ ἐνέργεια καὶ τὰ σημεῖα τῆς ἀποκαλύψεως. Ἰδιαιτέρη παράγραφος ἀναφέρεται στὴν κατάστασι τῆς θεοφανίας. Ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ μελετήσῃ μὲ μεγάλη προσοχὴ τὴν παράγραφο αὐτὴν, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐνανθρώπησι τοῦ Θεοῦ, τὴν «πρόσωπικην» καὶ τὴν «μοναδικήν». Ἐπίσης γίνεται λόγος γιὰ «προοιμιακὴν θεοφανίαν», ἀφοῦ ὁ Θεὸς ἐφανίστηκε στὸ Μωϋσῆ ὡς ἄγγελος καὶ ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ ἐμφανισθέντες δὲν ἦταν οὔτε ἄγγελοι οὔτε ἄνθρωποι, ἡ ἐμφάνισις αὐτὴ χαρακτηρίζεται «φασματικὴ». Ἡ ἐνανθρώπησις ἡμῶς τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἀποτελεῖ τὴν ἀληθινὴν καὶ τέλειαν ἀποκάλυψιν, ποῦ ἐκπλήρωσε καὶ πραγματοποιήσῃσθε κάθε προτύπωσι καὶ προεξαγγελίαν.

Μὲ ἰδιαιτέρη ἐπιμέλεια ἀναπτύσσονται οἱ παράγραφοι τῆς Θεογνωσίας καὶ Θεολογίας, ποῦ κατέχουν βασικὴ θέσι καὶ στὴ σύγχρονη δογματικὴ θεολογία. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μᾶς καθοδηγοῦν στὴν ἀλήθεια, ὅτι «ἡ ἀποκάλυψις εἶναι θεία ἐνέργεια, ἡ θεογνωσία εἶναι ἀνθρωπινὴ ἐνέργεια ποῦ συναντᾷ τὴν ἀποκάλυψιν». Ὡς πρὸς τὴν ὑψηλὴ ἔννοια τῆς θεολογίας ὁ συγγραφεὺς τῶν δύο θεολογικῶν δοκιμῶν ἀναπτύσσοντας τὴν πατερικὴν θεολογικὴν σκέψιν τονίζει τὰ ἑξῆς· «Ἡ θεολογία εἶναι κατὰ τὴν πρώτην μορφήν τῆς λόγος περὶ Θεοῦ, κατὰ τὴν δευτέραν μορφήν τῆς εἶναι διάλογος μὲ τὸν Θεόν, καὶ οἱ δύο μορφῆς ὁδηγοῦν σὲ μιὰ ἄλλη κατάστασι ποῦ εἶναι ἡ πείρα Θεοῦ, τὴν ὅποια ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀποκαλεῖ θεοπτία». Ἄλλο πράγμα εἶναι κανεὶς νὰ σκέπτεται μιὰ πόλιν καὶ ἄλλο νὰ τὴν ἐπισκέπτεται. Ἄλλο νὰ μελετᾷ τὸν χρυσὸν καὶ ἄλλο νὰ τὸν κατακτᾷ.

Σὲ εἰδικὸν κεφάλαιον ἀναπτύσσεται ἡ ἀλήθεια τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὁ ὅποιος δὲν εἶναι ὅπως στοὺς φιλοσόφους μιὰ ἀόριστη δύναμις ποῦ συλλαμβάνεται ὡς ἓνα ἀσυνείδητον καὶ χωρὶς ζωῆν κινουμένον ἀκίνητον. Οὔτε πάλιν ὁ Θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι μιὰ ὑπερκόσμιος κατάστασι διακεχυμένη καὶ ἄμορφη, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ παρομοιασθῇ μὲ τὴν ἄμορφη ὕλην, πρὶν ἔλθει νὰ τὴν διαμορφώσῃ ὁ δημιουργὸς τοῦ Πλάτωνα, ἢ μὲ τὸ χάος, πρὶν ἔλθει νὰ τὸ διαμορφώσῃ ὁ Νουὸς τοῦ Ἀναξαγόρα. Ὁ Θεὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς πατερικῆς διδασκαλίας εἶναι «ὁ Ὡν καὶ ὁ Ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος» ποῦ σημαίνει τὴν αἰδιότητα τῆς ὑπάρξεώς του καὶ τὴν κίνησίν του πρὸς τὰ ἄλλα πρόσωπα. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ στὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία εἶναι ριζωμένη καὶ θεμελιωμένη στὴν ἀποκάλυψιν. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἐντέλλεται τοὺς μαθητὰς του νὰ πορευθοῦν καὶ νὰ δοξάσουν τὸ Θεὸν βαπτίζοντας τοὺς ἀνθρώπους «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Ἡ χριστιανικὴ θεολογία θεμελιώνει ἐπίσης τὴν ἀποψὴ τῆς στὴν οἰκονομία τῆς σωτηρίας, ὅπου δηλ. φαίνεται ἡ ἐκδήλωσις τοῦ σχεδίου τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἀνθρωπότητος. Στὸ τριαδικὸν μυστήριον φθάνει κανεὶς μόνον μὲ τὴν ἀποκάλυψιν, καὶ μάλιστα διὰ τοῦ Χριστοῦ. Στὰ θεολογικὰ δοκίμια τοῦ καθηγητῆ Π. Χρήστου ἐκτίθεται ἀναλυτικότερα ἡ πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Στὴν παράγραφο «Νέα κτίσις» γίνεται εὐρύτατος λόγος γιὰ τὸν λυτρωτὴν, τὴν ἐνανθρώπησίν του καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ σχετικὰ μὲ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀναπτύσσεται ὁρθὴ ἡ πατερικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ὑποστατικὴ ἕνωσις τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων. Ἡ ἀνθρώπινη φύσις δὲν εἶναι οὔτε πρόσωπον οὔτε ὑπόστασις, εἶναι ἐνυπόστατον, δηλ. «ὑποστατικὸν στοιχεῖον ποῦ ἔξω ἀπὸ τὸν Θεάνθρωπον οὔτε ἔχει οὔτε εἶχε ποτὲ ὑπαρξήν». Σκοπὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως εἶναι πάντοτε στοὺς Πατέρας ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου, δυναμένη νὰ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τώρα ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας.

Γενικὰ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ἀναγνώστης τῶν δύο αὐτῶν θεολογικῶν δοκιμῶν τοῦ καθηγητῆ Π. Χρήστου, διαβαίνει γρήγορα-γρήγορα ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἀνικανοποίητος ἡμῶς ἀφήνει αὐτὴν στοὺς στοχαστὰς καὶ μὲ ὁδηγὸν τὸν θεῖον ἔρωτα προσπαθεῖ νὰ ἀνέβῃ στὸ ὕψος τὸ ἅγιον, τὸ ἐπουράνιον καὶ ἀπ' ἐκεῖ νὰ κατοπτρευεῖ τὸ Θεόν. Ἐπιθυμεῖ νὰ εἰσέλθῃ στὸ θεῖον γνόφον, τὸ ὑπέραμυρον κάλλος τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, γιὰ νὰ δοκιμάσῃ καὶ αὐτὸς ἀνάλογες μυστικὰς ἐμπειρίας τῆς ἐκστάσεως. Αἰσθάνεται ὅτι καὶ γι' αὐτὸν

ὁ Θεὸς ἐκδιπλώνεται καὶ ἀνοίγεται μὲ τις ἐνέργειές του, ἀφοῦ ὡς ἀγάπη καὶ ἔρως ἀγαπᾷ καὶ κοινώνει μὲ κάθε πιστὸ πού τὸν ἐπιθυμεῖ. Ὁ ἀναγνώστης διακατέχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς μεθέξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀνόδου σὲ ψηλότερες ἀναβάσεις. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπὸ «δόξης εἰς δόξαν» πορεία τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας. Αὐτὴ τὴν πορεία χαράσσουν τὰ δύο θεολογικὰ δοκίμια τοῦ καθηγητῆ Π. Χρήστου, ὁ ὁποῖος ἔχει προσφέρει ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες εἰς τὸν τομέα τῆς προβολῆς τῆς πατερικῆς σκέψεως.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Christos S. Voulgaris, *Χρονολογία τῶν γεγονότων τοῦ βίου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου* (Β' Ἔκδοσις, Ἀθῆναι, 1983).

Having established himself in the field of Pauline Studies with noteworthy works on the theme of the Unity of the Apostolic Church and the Dissensions in Corinth, with this volume Professor Voulgaris turns his attention to what has been one of the most exacting and divisive tasks in the field, namely, determining the chronology of the life of the Apostle. In this significant volume, as in his previous works, Voulgaris demonstrates a firm grasp of the original texts, the patristic testimony and modern Western biblical scholarship. In fact, it would be difficult to identify any major recent study of this problem which escapes his scrutiny.

Readers of this review who may not have access to this latest book of Professor Voulgaris will be interested in a summary of his conclusions, which they may then compare with other schemes which have been proposed. It should be remembered in evaluating Voulgaris' schema that all of the scholarly proposals of modern times operate within very close parameters, so that the differences between them as to specific dates are not widely divergent. There are, nevertheless, certain sequences of events which have been vigorously debated (because it is thought certain crucial theological issues are at stake), and I shall try to indicate what these are and how Voulgaris' reconstruction is distinctive. The principal events of the life of St. Paul, together with the dates supplied by Voulgaris, are as follows:

Conversion (A. D. 34/35). First Visit to Jerusalem (37/38). Second Visit to Jerusalem (43/44). The Famine Visit. First Apostolic Journey (44/45). Lower Anatolia. Third Visit to Jerusalem (48), Apostolic Council, Second Apostolic Journey (48-52). Upper Anatolia and Greece. Fourth Visit to Jerusalem (52). Third Apostolic Journey (52-57). Upper Anatolia and Greece. Fifth Visit to Jerusalem (57). Trip to Rome (59-60). Imprisonment in Rome (60-62). Fourth Apostolic Journey (62-65). Gaul, Spain, Crete, Macedonia. Second Imprisonment in Rome (65). Martyrdom under Nero (65/66).

Since considerations of space do not permit me to evaluate this reconstruction at great length, I shall confine my remarks to its distinctive features as compared with those of other scholars.

1. St Paul's Visits to Jerusalem. Those under the sway of the powerful voice of the nineteenth century church historian, F. C. Baur—and this includes some present-day New Testament scholars — have been suspicious of any easy coordination of St. Paul's specific references to visits to Jerusalem with the testimony of Acts. Voulgaris finds these suspicions unwarranted, and he presents a chronology of visits which accords with the story in Acts. In some ways, his reconstruction harmonizes differences in the texts of Galatians and Acts which some still find problem-

atic. But no reconstruction fits all the data, and there may be wisdom in Voulgaris' rejection of the elaborate theories of Baur et al. in the nineteenth century, and John Knox and others in the twentieth. In this respect, Voulgaris' departure from these bold theories has some affinities with the position of the great scholar, Kirsoff Lake, who felt that all the bold theories were underdetermined by the evidence. The most serious theological issue involved in the sequence is whether the Apostolic Conference (Acts 15) took place prior to or following the First Apostolic Journey, and thus whether the confrontation between Sts. Paul and Peter referred to in Galatians 2 is a variant version of the issues at that Conference. Voulgaris chooses the traditional identification of these two accounts.

2. The Fourth Apostolic Journey. The generally accepted scholarly position in North Europe and America is that the journey to Rome recorded in the last chapters of Acts was the final missionary trip of St. Paul. What Voulgaris proposes as a major missionary itinerary following the (first) Roman imprisonment will be problematic to many, especially in view of the fact that it is postulated on the basis of the testimony of the Pastoral Epistles which have been generally regraded as deuteropauline. As Voulgaris is aware, P. N. Harrison defended the historical veracity of certain segments of the Pastorals. It is interesting that Voulgaris' treatment of this proposed «fourth Apostolic Journey» and the death of St. Paul in Rome under Nero after the «second Roman imprisonment» is more dependent upon the contemporary theories of modern Orthodox scholars than is the case in the earlier parts of his work. I mention this fact, not to discredit his argument, but to indicate that this part of his theory will prove to be most difficult to North European and American scholars.

However other scholars may feel about this major reconstruction, they will not fail to be impressed by Voulgaris' careful and thorough scholarship, his fairness and balance in dealing with the views of others and his seriousness of purpose.

A final, more personal word. Professor Voulgaris and I have discussed these textual and historical problems over a period of twenty years. While my priorities have shifted increasingly from historical to literary hermeneutical issues, he has untiringly pursued these historical questions, driven by deep conviction about the importance for faith of the personages and places of the Eastern Mediterranean. There is a lesson for us all in that conviction which, for me, surpasses the particular merits of any tentative theories about such matters.

HAROLD H. OLIVER

Εὐθυμίας Γεωργιάδου - Κούντουρα, *Θρησκευτικὰ θέματα στὴ Νεοελληνικὴ Ζωγραφικὴ (1900-1940)*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. VIII+242+185 πίν.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξαιρετικὴ ὄντως διδακτορικὴ διατριβή, ποὺ τυπώθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μὲ εἰσηγητὴ τὸν Καθηγητὴ κ. Χρῦσανθο Χρήστου, τοῦ ὁποῦοι ἢ σ. ὑπῆρξε συνεργάτης στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Παρ' ὅλον ὅτι εἶναι τυπωμένη μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα (δακτυλογράφηση-offset), εἶναι μιὰ διατριβὴ ἀψογῆ ἀπὸ τυπογραφικὴ ἄποψη, καὶ οἱ πίνακες τῶν ζωγραφικῶν καὶ ἀγιογραφικῶν πινάκων πάρα πολὺ ὠραῖα τυπωμένοι — ἐδῶ πρέπει, μᾶλλον, ν' ἀναζητήσουμε τὴν καλαίσθητη γνῶση καὶ πείρα τοῦ κ. Ἀργύρη Κούντουρα, μὲ τὸ μεράκι καὶ τὴν ὑπόμονη τοῦ κ. Ἀλτιτζή.

Ἡ συγγραφεὺς δὲν ἐπιχειρεῖ μιὰ πλήρη καταλογογράφηση τῶν ἀγιογραφικῶν (εἴτε φορητῶν εἰκόνων εἴτε τοιχογραφικῶν στὶς ἐκκλησίες, ἢ καὶ ζωγραφικῶν πινάκων μὴ λειτουργικῆς τέχνης), ἀλλὰ κάτι πολὺ οὐσιαστικώτερο. Λαβαίνοντας ὑπόψη τῆς —ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἀπ' τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ προλόγου τῆς— «τὸ συμβολικὸ φορτισμὸ τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων καὶ τὴν ποικιλία τῆς διαπραγματεύσεώς τους», προσπάθησε νὰ ὀρίσει τὶς διαφορὰς τάσεις, νὰ ἀνιχνεύσει τὶς ἀρχές τους, νὰ παρακολουθήσει τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξή τους καὶ τέλος νὰ διαπιστώσει τὴ σχέση τῶν ἔργων μὲ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικτικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς. Σωστά ἐδῶ ἢ σ. σημειώνει, πὼς «ἡ ζωγραφικὴ θρησκευτικῶν θεμάτων, ὅπως καὶ γενικότερα ἡ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ, δέχεται τὶς ἐπιδράσεις τῶν μεγάλων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων τῆς Δύσης καὶ ἐπηρεάζεται συγχρόνως ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ χώρου, μέσα στὸν ὁποῖον ἀναπτύσσεται. Ἐπιπλέον γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ἰδιαιτέρο ρόλο ἔπαιξε ἡ μακραίωνη ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ παράδοση τοῦ τόπου μας». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἐκπλήσσεται πολὺ εὐχάριστα ὁ ἀναγνώστης τῆς ὥραιας αὐτῆς διατριβῆς ἀπ' τὸ γλαφυρὸ ὕφος καὶ τὴν εὐχυμὴ γλῶσσα, ποὺ ἡ σ. χρησιμοποιοεῖ, γνωρίζοντας τὰ ὅρια τῆς ζωγραφικῆς σὰν αἰσθητικοῦ καρποῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ἀποτελέσματος ἢ ἔργου; ἀλλὰ καὶ σὰν λειτουργικῆς ἐκφράσεως, δηλ. ὀρθοδ. εἰκονογραφικῆς θεολογίας. Κατέχει τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἀντικείμενο, γνωρίζει τὴν ἐποχὴ καὶ δὲν δυσκολεύεται νὰ πεῖ τὸ λόγο τῆς γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ θέματα ποὺ ἐξετάζει. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ διατριβὴ τῆς κ. Κούντουρα θὰ προκαλέσει, πιστεύουμε, πολὺ γόνιμες συζητήσεις ἀνάμεσα στοὺς εἰδικούς καὶ πολὺ καρποφόρες ζυμώσεις ἀνάμεσα στοὺς νέους μας ζωγράφους-ἀγιογράφους. Πέρα ἀπὸ τοὺς δογματικὸς ἀφορισμοὺς τῶν φανατικῶν, ὑπάρχει ἕνας χώρος γιὰ νηφάλια ἐξέταση καὶ συζήτηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἢ καλλιτεχνικῶν προβλημάτων καὶ θεμάτων, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ ἰδέες μας ἢ καὶ οἱ δυσκολίες νὰ συμφωνήσουμε σὲ ὅλα τὰ σημεῖα μὲ τοὺς συναδέλφους μας. Εἰδικώτερα στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης, ὅπου τὰ κριτήρια παύουν νὰ ἔχουν τὴν ἀυστηρὴ ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα, πρέπει ν' ἀφήνουμε κ' ἕνα περιθώριο γιὰ τὶς προσωπικὲς ἐκτιμήσεις, τὸ ὑποκειμενικὸ γούστο, ποὺ βλέπουν τὸ ἔργο ἢ τὸ πρόσωπο μὲ διαφορετικὰ ἀποχρώσεις, ἢ ἀπὸ ἄλλες ὀπτικὰς γωνίας.

Ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ οἰκοδομήματος τῆς διατριβῆς ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑννέα κεφάλαια, ποὺ εἶναι ἀρμονικὰ δεμένα μεταξὺ τους. Στὸ Α' κεφ. γίνεται μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν εὐρωπαϊκῶν κινήματων τοῦ 18' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ κ' αἰ., ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ καὶ ποὺ σὲ μερικὰς περιπτώσεις ἀποτελοῦν προϋποθέσεις τῆς ἐλληνικῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς. Ἐδῶ βρίσκουμε τὴν ομάδα τῶν λεγομένων «Ναζαρητῶν» τῆς Βιέννης, τοὺς Συμβολιστὰς, τὴν ομάδα τῶν Nabis στὸ Παρίσι, καθὼς καὶ μερικὰς ἄλλες ἰσχυρὰς προσωπικότητες στὸ χῶρο τῆς ζωγραφικῆς. Στὸ Β' κεφ. ἐξετάζονται ἡ ἀγιογραφία καὶ οἱ ἀγιογράφοι τοῦ Ἀγ. Ὄρους, καθὼς καὶ ἡ ἐπίδρασή τους στὴν ὅλη ἐλληνικὴ ζωγραφικὴ —εἴτε μὲ τὸ ἔργο τῶν ἀθωνιτῶν εἴτε μὲ τὴν παιδεία ποὺ δίνει στοὺς μεγάλους ἀγιογράφους-ζωγράφους τοὺς ἐπισκέπτονται τὸ ἀγιάνυμον Ὄρος. Ἡ ὀξύτητα —στὴ γλῶσσα καὶ στὴν κριτικὴ— μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ σ., ὅσο κι ἂν φαίνεται ὑπερβολικὴ, νομίζω πὼς δὲν ἀδικεῖ τὴν ἀλήθεια. Στὸ Γ' κεφ. ἐπιχειρεῖται ἡ σκιαγράφηση τῆς λαϊκῆς λεγομένης ἀγιογραφίας καὶ ὑπογραμμίζεται ἰδιαίτερα ἡ προσφορὰ τοῦ Θεόφιλου Χατζημιχαήλ (1868 ἢ 1873-1934). Στὸ Δ' κεφ. ἡ σ. ἐξετάζει τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχονται οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι (Φανέλης, Βρυζάκης, Κουνελάκης, Χατζηγιαννόπουλος, Λεμπέσης — καὶ πιδ ἀναλυτικὰ οἱ Ν. Κεσανλῆς, Θ. Μαλούκης καὶ Κ. Ἀρτέμης) ἀπὸ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ σχολὴ τῶν «Ναζαρητῶν». Στὸ Ε' κεφ. παρακολουθοῦμε τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχονται οἱ Ἕλληνες (καὶ ἰδιαίτερα Ν. Γύζης, Φρ. Ἀριστεύς, Σπ. Βικᾶτος καὶ Α. Γεωργιάδης ὁ Κρής) ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ σχολὴ τοῦ Μονάχου τῆς Γερμανίας. Στὸ ΣΤ' κεφ. βλέπουμε τὶς ἀνάλογες ἐπιδράσεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς Συμβο-

λιστὲς καὶ τὴν ὁμάδα τῶν «Nabis» (Κ. Παρθένης, Γ.-Ν. Ροῦλός, Δ. Μπισκίνης καὶ Α. Λουκίδης). Στὸ Ζ' κεφ. ἐξετάζεται ἡ τάση πολλῶν ζωγράφων νὰ σκύψουν στὶς ἑλληνικὲς πηγές, γιὰ δική τους αὐτογνωσία καὶ γι' ἀντλήση ἐμπνεύσεων στὸ ἔργο τους (Ε. Ἰωαννίδης, Ν. Ἀσπρογέρακας, Δ. Πελεκάσης, Σπ. Παπαλουκάς, Ἀγ. Ἀστεριάδης, Σπ. Βασιλείου, Πολ. Ρέγκος, Ν. Γ. Πεντζίκης, Εἰρ. Κόβας). Στὸ Η' κεφ. ἡ σ. παρακολουθεῖ τὴν κορύφωση τῆς παραπάνω τάσεως, ὅπως παρουσιάζεται στὸ ἔργο τοῦ Φώτη Κόντογλου καὶ τῶν μαθητῶν του καὶ ποὺ σφραγίζει ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ κ' αἰ. τὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ τῆς χώρας μας (Φ. Κόντογλου, Γ. Γλιτάς, Κ. Γεωργακόπουλος, Π. Ὀδάμπασης, Γ. Γεωργίου, Σπ. Παπανικολάου, Ἰ. Τερζής, Γ. Χοχλιάδης, Π. Βαμπούλης καὶ Ρ. Κοψίδης, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἰδιαιτερός λόγος, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς Ν. Ἐγγονόπουλο καὶ Γ. Τσαρούχη). Τὸ Θ' κεφ. παρουσιάζει μὲ συντομία τρεῖς μεμονωμένες περιπτώσεις ζωγράφων, ποὺ «διατύπωσαν τὴν προσωπικὴ τους δόξη καὶ τὴν ἀπαισιοδοξία τους μπροστὰ στὰ κοινωνικὰ φαινόμενα, μέσα ἀπὸ θέματα-σύμβολα τῆς θρησκευτικῆς τέχνης, φορτισμένα ἀπὸ μιὰ μακραιωνη χρῆση» (Θ. Τριανταφυλλίδης, Μ. Βιτσώρης καὶ Α. Ἀρλιώτη). Ἡ διατριβὴ κλείνει μὲ τὸν πυκνὸ σὲ παρατηρήσεις καὶ νοήματα Ἐπίλογο καὶ 185 πίνακες, ποὺ σχολιάζονται ἢ ἀναφέρονται στὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι ὀπλισμένο μὲ ἕνα πλῆθος σημειώσεων, στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου.

Ἐπιθυμῶ νὰ κλείσω αὐτὴ τὴ σύντομη παρουσίαση μ' ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπ' τὸν Ἐπίλογο (σελ. 211-212): «Στοὺς ζωγράφους μας, ἡ προσέγγιση τῆς βυζαντινῆς τέχνης στὰ θρησκευτικὰ τους ἔργα διαγράφεται ὡς ἐξῆς: Ὁ Γύζης, ποὺ τὰ εἰκονογραφικὰ του πρότυπα εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὰ σύγχρονα δυτικὰ ρεύματα, συμβουλεύεται ὡστόσο τὴν «Ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων» τοῦ Διονυσίου. Ὁ Παρθένης, παρόλο ποὺ προσδίνει τελείως προσωπικὸ τόνο στὰ θέματα ποὺ πραγματεύεται, πλησιάζει τοὺς Βυζαντινοὺς μὲ τὸ ὕψηλὸ ἦθος καὶ τὴν πνευματικότητα ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς παραστάσεις του, θρησκευτικὲς καὶ κοσμικὲς. Ὁ Ἰωαννίδης ἀναφέρεται κατηγορηματικὰ στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, καὶ ὁ Πελεκάσης φέρνει ζωντανὴ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἐπτανησιακῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Ὁ Παπαλουκάς μὲ ἐξαιρετὴ στοχαστικότητα καὶ συνέπεια συνδυάζει τὰ μοντέρνα εὐρωπαϊκὰ ρεύματα μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ὁ Ἀστεριάδης καὶ ὁ Βασιλείου ἀντλοῦν γόνιμα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ λαϊκὴ παράδοση. Ἀποκορύφωμα αὐτῶν τῶν ἀναζητήσεών —κατάληξη καὶ ὄχι ἀφετηρία, ὅπως συνήθως τονίζεται— ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Κόντογλου, ποὺ δὲν ἀποβλέπει μόνον στὴν ἀντλήση στοιχείων ἀπὸ τὴν παράδοση ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναβίωση τῆς λειτουργικῆς τέχνης τῆς Ὀρθοδοξίας, ποὺ τὴν κάνει πράξη μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ του ἔργο, θεμελιωμένο σὲ στέρεη θεωρητικὴ βάση. Ἐλπίζω κ' εὐχομαι νὰ συνεχιστεῖ αὐτὴ ἡ σοβαρὴ μελέτη καὶ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων καὶ στὴ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ τῶν νεωτέρων χρόνων — εἴτε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κ. Εὐθymία Γεωργιάδου-Κούντουρα εἴτε ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὰς συναδέλφους της.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ